

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.3.12>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Інна ЧУГУЄВА

Стратегії поведінки як складові мистецтва жити у суспільстві ризику*

INNA CHUGUEVA. **Behavior strategies as a constituent of the art of living in the risk society.** *The article is devoted to the problem of finding and developing of the socially productive and constructive forms of life-creation in the risk society. The modern Ukrainian society has all the signs of the risk society: military actions, social and political instability, economic crisis, activation of migration processes, complications of social practices, pluralism of life strategies and styles, deepening of discrepancy between the new system of requirements and personal capabilities. All these phenomena's form an extremely complex of coordinates, in which the process of livelihoods of personality occurs.*

There is considered the problem of the art of living in the risk society. The main components of the art of living in the risk society are characterized by such categories: "culture of oneself", "the art of living with others", "culture of freedom", "culture of thinking", "culture of risk", "temporal culture", "the art of living in eco-friendly way." The expediency of attracting of the art of living as a value-semantic basis to the personal educational paradigm is substantiated.

It is emphasized that the problem of existential security exacerbates on the level of individual life. This is due to the fact that a person exists in a situation of a long-term stress in the risk society, associated with anxiety for his or her well-being, health (physiological, psychological, spiritual, social), authenticity, temporal unity and private life in general.

Keywords: art of living, risk society, culture of oneself, art of living with others, culture of freedom, culture of risk, culture of thinking, temporal culture, the art of living in eco-friendly way, personal educational paradigm, behavior strategy.

1. Постановка проблеми

Життя суспільства характеризується стрімкістю і системністю соціальних змін, що кардинально підвищує нестабільність, невизначеність, непередбачуваність розвитку і окремої людини, і людства в цілому. Масштаби і характер людської діяльності набули такої якості, що виробництво ризиків почало витіснювати виробництво благ [1]. Відбулася глобалізація ризиків і тотальне проникнення в усі сфери життєдіяльності людей, їх суспільного й індивідуального життя.

Нові небезпеки і загрози у сфері суспільного життя поставили стратегічну проблему антропологічної безпеки, яка поєднує в собі зокрема екологічний, соціальний і психологічний компоненти. При цьому, відбувається індивідуалізація відповідальності за управління і мінімізацію ризиків. Відтак, здійснення життєтворчості у соціально продуктивних і конструктивних формах виступає важливим чинником соціальної безпеки. Але знаходження та освоєння таких форм в умовах ускладнення соціальних практик, плюралізації життєвих стратегій і стилів, поглиблення невідповідності між новою системою вимог і можливостями особистості, стає для людини надзвичайно важким життєвим завданням. На рівні індивідуального життя загострюється і проблема екзистенціальної безпеки. Це зумовлено тим, що у суспільстві ризику людина перебуває у ситуації довготривалого стресу, пов'язаного з тривогою за своє благополуччя, здоров'я (фізіологічного, психологічного, духовного, соціального), автентичність, темпоральну єдність, особисте життя в цілому. Життєтворчість набуває все більш ризикованого характеру.

За таких умов особливої гостроти і актуальності набуває задача, яку можна визначити словами А. Маслоу - «допомогти людині стати тим, ким вона здатна стати» [4]. В умовах суспільства ризику це означає формування у неї особливої культури соціальної та індивідуальної

життєдіяльності з дотриманням вимог антропологічної, соціальної, психологічної безпеки, що, по суті, і є мистецтво жити у суспільстві ризику. Відповідь на цей запит суспільства може дати освіта, зокрема її соціально-психологічна складова, але для цього потрібне осмислення нових цілей і засобів, світоглядних орієнтирів і форм організації освітньої діяльності з урахуванням вимог формування і розвитку уміння впоратись з проблемними ситуаціями взагалі і з ситуаціями ризику зокрема.

Між тим, проблема мистецтва жити як стратегічна мета сучасної освіти ще не потрапила у центр уваги ані в педагогіці, ані в психології освіти, хоча певні передумови і теоретичне підґрунтя для цього склалися.

2. Стан розробки проблеми

Ще в 70-х роках ХХ століття доповідь «Вчитися, щоб бути», яка була підготовлена для ЮНЕСКО (П. Друкер, П. Фрейре, Е. Фор), а також доповідь Римського клубу «Немає межі навчанню» (Д. Боткін, М. Ельмандиро, М. Малійц) відбили в собі ідеї, які покладені в основу діючої концепції освіти ХХІ століття. В цій концепції визначені чотири ключові елементи: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити.

Мистецтво жити розглядається переважно у філософському дискурсі (П. Адо, Р. Барт, Ж. Бодріяр, П. Рікер, Л. Сохань, М. Фуко, Н. Хамітов, та ін.), а також воно знайшло своє віддзеркалення у представників гуманістичної й аналітичної психології (А. Маслоу, Е. Фромм, К. Юнг). Теоретичний дискурс суспільства ризику значною мірою розгортається у соціальній площині (Д. Белл, У. Бек, ГГ. Бехман, Е. Гідденс, М. Дуглас, С. Лаш, Н. Луман, Дж. Ритцер та ін.). Але цілісного соціально-психологічного осмислення проблеми мистецтва жити у нових соціальних умовах як індивідуально-особистісного досвіду поки що не відбулося.

Мета статті. Уточнити концептуальні соціально-психологічні контури мистецтва жити з урахуванням специфіки суспільства ризику.

Розглянути життєві стратегії, які схильні обирати люди, які пережили негативний досвід пов'язаний з військовими діями на сході України, а також прослідкувати, на які адаптивні психологічні прийоми вони спираються у особистому виборі цих стратегій.

3. Виклад основного матеріалу

В другій половині ХХ століття в психології з'явилися одразу декілька ідей, які мають безпосереднє відношення до мистецтва жити: «людина

для себе» (Е. Фромм), самоактуалізація (А. Маслоу), «Я-концепція» (К. Роджерс), «стиль життя» (А. Адлер), «самость» (К. Юнг). З 90-х років ХХ століття почалася розробка наукової проблеми життєтворчості як нового виду психологічної практики (Д. О. Леонтьєв).

Теоретична рефлексія мистецтва жити набуває міждисциплінарного характеру і здійснюється засобами педагогіки (педагогіка життєтворчості, компетентнісно орієнтована освіта), психології (психологія життєтворчості, екзистенціальний психоаналіз, розуміюча психологія), соціології (соціологія життя, дослідження стилів і стратегій життя, ареалу життя, біографічні дослідження), що актуалізує потребу у міждисциплінарних синтезах.

Стрижневим компонентом мистецтва жити виступає не життя саме по собі, як певний самостійний об'єкт прикладання індивідуальних зусиль, а турбота про себе – свою душу й тіло у їх взаємозв'язку, культивування себе як головного суб'єкта життєтворчості [5]. Турбота про себе, як складова мистецтва жити, повинна розглядатися в аспекті цілісності людського існування, який поєднує імперативи самореалізації і самоактуалізації із імперативами взаємодії зі світом. Таким чином в індивідуальному мистецтві жити узгоджуються вимоги суб'єктивності і об'єктивності [6].

Фіксація соціального контуру мистецтва жити дозволяє осмислити його не як обрану «техніку турботи про себе», а як відповідальне вибудовування особистості, в якому узгоджуються вимоги досягнення злагоди із самим собою та злагоди зі світом. Оскільки людина повинна вчитися жити усе життя, то головна ідея навчання мистецтву жити – не встановлювати жорсткі правила і не давати готові рецепти, а формувати оптимістичні пропозиції, відкривати нові можливості життєвого самовибору і самоздійснення, визначати принципи турботи про себе. Останнє розуміється як кропітка, незупинна праця над собою, що вводить до проблемного поля мистецтва жити крім раціональної, ще й вольову, мотиваційну і темпоральну складові [6]. У мистецтві жити ще за часів елінізму визначився специфічний інструментальний вимір, що визначає, як само здійснювати турботу про себе. Цей вимір знайшов своє яскраве відображення у практиці психології і психотерапії. Головним тут є пізнання себе, відкриття себе як об'єкта гідного уваги, що досягалося за допомогою певних практик: практики самоаналізу, метою якої є оцінка досвіду для відтворення принципів діяльності і виправлення їх у майбутньому, практики самообмеження, як необхідну умову володіння собою, саморегуляції

і самоконтролю, практики роботи думки над собою спрямовану на самопроекування, моделювання і само програмування всієї реальності і перспективи. На інструментальному рівні мистецтвом жити не розробляє рецептів оволодіння зовнішніми атрибутами життєвого успіху, а занурює людину в етичний контекст продуктивного життя яке має ознаки розвитку, вдосконалення, самоактуалізації особистості, конструктивних і позитивних взаємовідносин людини з навколишнім світом. Таким чином, сама людина як суб'єкт життєтворчості володіє «культурою себе» і культурою жити разом з іншими, і поновлює цю культуру протягом всього свого життя [5].

Мистецтво жити, як поняття, у своєму змісті фіксує головним чином такі ознаки: здатність прийняття зважених і відповідальних рішень щодо свого майбутнього з врахуванням своїх обов'язків стосовно природи, самого себе та інших людей. В цьому понятті існують морально-етичні конотації відповідальності, турботи про іншого, «доброї волі», цілісного сприйняття життєвої перспективи, де поєднані етичний, прагматичний, комунікативний аспекти. Це поняття відображує явище, яке існує у вимірах індивідуально-особистісного і соціального, локального і глобального, ситуативного і загального, стратегічного і випадкового. Оскільки основою турботи про себе є свобода і розум, то «культура себе», як ключова складова мистецтва жити, має бути доповнена культурою свободи (де складно переплітаються її позитивний і негативний, індивідуальний, соціальний, економічний, політичний, духовний виміри тощо, а «культура себе» і турбота про себе виступають як необхідна передумова «турботи про інших» і культурою мислення із такими компонентами, як здатність критично мислити, креативно мислити, мислити творчо.

Мистецтво жити виступає засобом збереження єдності «самості» людини, цілісності її життєвого шляху, орієнтації у моральному і соціальному просторі, що набуває особливо важливого значення в умовах глобалізації просторової, професійної, комунікативної мобільності, які спричиняють плюралізацію стилів життя і зумовлюють певну фрагментарність і мозаїчність ідентичності людини. Таким чином першою складовою мистецтва жити виступає «культура себе» у вищезазначених ознаках.

В суспільстві ризику у мистецтві жити на перший план висувається готовність особистості діяти в умовах ризику, прогнозувати можливості його проявів, розраховувати його наслідки. Причому, незалежно від того, чи виступає тут людини як самосвідомий суб'єкт життєтворчості, чи ні, вона не може уникнути ризику. За таких умов «культура себе», як

складова мистецтва жити, має бути доповнена «культурою ризику», яка і передбачає готовність особистості до постійних змін, що відбуваються, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Культура ризику – це, насамперед, здатність прийняти зважених і відповідальних рішень щодо свого майбутнього, що передбачає адекватне розуміння, сприйняття і оцінку ризиків. Системотворювальне значення в культурі ризику має етичний компонент, оскільки прийняття відповідальних рішень стосовно майбутнього має спиратися не тільки на індивідуально обрані, але й загально визнані параметри, визначені об'єктивною ієрархією загальнолюдських цінностей і благ. Дані принципи, як граничні імперативи, закладають лише граничні параметри етичного підґрунтя культури ризику, на засадах якого людина самостійно має приймати рішення про особисту відповідальність без усяких гарантій їх неминучої правильності й успішності. Таким чином, концепцією культури ризику виступає здатність збирати і раціонально осмислювати інформацію для адекватного розуміння, сприйняття і оцінки ризиків і прийняття на цій основі відповідальних рішень з урахуванням багатовимірності своєї життєвої перспективи, єдності етичного, прагматичного, комунікативного вимірів, ситуативних і глобальних вимог, а також спроможності втілювати конкретними діями ці рішення у життя, керуючись свободою вибору, етикою справедливості.

Другою складовою мистецтва жити виступає «мистецтво жити разом», яке існує в координатах культури свободи, невід'ємно пов'язаної з культурою ризику, комунікативної та культурної компетентності, як необхідні передумови налагодження продуктивної комунікації, щоб «жити разом», культурної толерантності, яка розпочинається із поваги до людської гідності і в своєму обличчі, і в обличчі кожної іншої людини. Мистецтво жити разом передбачає як відповідальний самовибір і самозбереження своєї соціокультурної ідентичності, так і соціальну культуру зорієнтовану «трансгресивно» [5].

В особистісному мистецтві жити актуалізується темпоральна культура нової якості, яка існує в координатах історичної пам'яті, як чинника запобігання втрати зв'язку між різними поколіннями й адекватного ставлення до традицій, координатах темпоральної компетентності, як здатності відновлювати зв'язок з між різними часовими вимірами свого життя і часовими пластами суспільного життя; координатах темпорального менеджменту, як здатності складати і продуктивно витрачати часовий бюджет своєї діяльності і життєдіяльності, контролювати розгортання свого життєвого шляху у

часі, оцінювати ризики стратегій прискорення і ущільнення часу свого життя, визначати власні можливості.

Виходячи з вище сказаного можна припустити, що стратегії життєдіяльності виступають певним маркером мистецтва жити, а стратегії адаптації до мінливих умов – маркером мистецтва жити в суспільстві ризику.

Матеріали дослідження, яке проводилося у 2014-2015 роках у м. Миколаєві і Миколаївській області серед вимушених переселенців зі сходу України дозволили зробити психологічний аналіз вибору життєвих стратегій на основі адаптивних механізмів психіки індивіда (за З.Фрейдом).

За результатами дослідження серед людей, які знаходяться у ситуації вимушеного переселення, вирізняються такі, яких умовно можна назвати «жертвами вимушеної гнучкості», «гнучкими переможцями», «адаптивними гнучкими» «непохитними бійцями» використовуючи термінологію К. Клемана [3 с.77].

«Жертви вимушеної гнучкості» – це тип, який найбільш близький до того, що описує Р. Сеннет у роботі «Корозія характеру». Це люди, які не намагаються контролювати своє життя, втратили впевненість у собі у майбутньому [7]. Людина під тягарем виниклих проблем почувається викинутою у «океан» невизначеності й відповідальності, не розраховує на яку-небудь допомогу і підтримку. У контексті психологічних адаптивних механізмів, які використовують люди такого типу, можна сказати, що як такі, вони відсутні. Психіка не адаптується до нових умов, страждає під їх впливом, але не виробляє «амортизаційні механізми» для зменшення цього впливу. Визріває внутрішньо особистісний конфлікт, який може призвести до неврозів, частіше це неврастенічний невроз від загального невдоволення життям, від усвідомлення втрат, обмеження і невизначеності своїх перспектив.

«Гнучкі переможці» – люди, які свідомо обирають стратегію пристосування і гнучкості у нових умовах. В певному сенсі вони конструюють себе через своє уміння справлятися з ризиком і нестабільністю. Однак вони зізнавалися, що в окремі моменти відчують страх перед нестабільністю, однак цей страх вони активно витісняють і заспокоюють себе тим, що маючи навички виживання і пристосування вони здатні знайти для себе еквівалентне місце «під сонцем» у нових умовах. Таким чином, можна припустити, що такий тип людей використовує у якості адаптивних механізмів реактивне утворення і витіснення. Перший механізм вірогідно дозволяє формувати

установки і атитюди, протилежні тим, від яких людина відчувала стрес і дискомфорт, а другий, дозволяє переміщувати негативні установки у несвідоме.

«Адаптивні гнучкі» на відміну від тих, хто свідомо або несвідомо обрав стратегію гнучкості, просто адаптуються до реальних умов, які змінилися, нібито не відчуючи змін свого характеру. Адаптивний механізм витіснення подразнюючих факторів дозволяє на перший погляд пристосуватися до нових умов. Однак існують «підводні рифи» такої стратегії. По-перше, це відсутність конкретних вимог до себе, ситуація сприймається як необхідність, її критерії не визначаються. По-друге, характерною рисою такого типу людей є невпевненість в собі і зниження самооцінки.

«Непохитні бійці» - люди, які невизначеність, незахищеність, нестабільність хочуть ліквідувати через солідарність. Найбільш ефективно такий тип реалізує себе в громадських організаціях, але не в традиційних, які працюють за моделлю патерналізму, а створених ними самими задля колективного захисту. Такі організації виникають як виклик бюрократичним перепонам, іншим труднощам в ситуації вимушеного переселення. Вони активно вивчають законодавчу базу, підтримують тих, хто також опинився в складних життєвих ситуаціях. У контексті вибору життєвої стратегії можна сказати, що такі люди дивляться в обличчя проблемам, не ховають їх у аннали підсвідомості, чим значно підвищують шанси їх продуктивного вирішення. Таких бійців чисельно менше ніж інших типів, однак вони існують і несуть в собі функцію інтеграції й консолідації як груп вимушених переселенців так і громадського суспільства в цілому.

4. Висновки

Для кожної людини проблема мистецтва жити вирішується в координатах особистісного, індивідуального, соціального вимірів. Мистецтво жити виступає чинником як індивідуального так і суспільного розвитку і репрезентує у рефлексивній формі той діапазон можливостей розуміння і дії у процесах життєтворчості людини, який з одного боку, відповідає світоглядним уявленням свого часу, а з іншого, - запитам суспільства щодо продуктивного само здійснення людини. Увага до проблематики мистецтва жити суттєво зростає, а переосмислення місця мистецтва жити у системі життєвих цінностей починає розглядатись як чинник запобігання соціально-психологічних проблем сьогодення і майбутнього.

References:

1. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / У. Бек / [пер. с нем. В. Сидельника, Н. Федоровой]. – М : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 383.
2. Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социально-экономические последствия / Д. Белл. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.
3. Клеман К. Флексибельность по-российски: очерк о новых формах труда и подчинения в сфере услуг / Клеман К. // Социологический журнал.- 2007. - № 4. – С. 74 – 91
4. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу [пер. с англ. А.М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 2001. – 478 с.
5. Сохань Л.В. Життєтворчість як мистецтво жити / Сохань Л.В. // Психологія і педагогіка життєтворчості: навч.-метод. посібник / Ред. рада: В.М. Доній (голова), Г.М. Несен (заст. голови), Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков (наук. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 156 – 167.
6. Степаненко Н. Б. Концептуальні контури філософії мистецтва жити: витоки і перспективи / Н. Б. Степаненко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. Ред.. В. В. Лях. – Вип. 88. – К., 2009. –С. 63 – 74.
7. Sennett R. The Corrosion of Character - The Personal Consequences of Work in the New Capitalism / Sennett R. - New York, 1998, p.148
8. Standing G. The Precariat: The New Dangerous Class / Standing G. - Bloomsbury Academic , 2011 - p. 198

Transliteration of References:

1. Bek U. (2000). Obshchestvo ryska: na puty k druhomu modernu / U. Bek / [per. s nem. V. Sydelnyka, N. Fedorovoi]. M : Prohress-Tradytsiya. S. 383.
2. Bell D. (1990). Tretia tekhnolohycheskaia revoliutsiya y ee vozmozhnnye sotsyalno-ekonomycheskye posledstvyia / D. Bell. M. : Prohress. 336 s.
3. Kleman K. (2007). Fleksybelnost po-rossyisky: ocherk o novykh formakh truda y podchyneniya v sfere usluh / Kleman K. // Sotsyolohycheskyi zhurnal. № 4. S. 74-91.
4. Maslou A. (2001). Motyvatsiya y lychnost / A. Maslou [per. s anhl. A.M. Tatl'yabaevoi]. SPb. : Evraziya. 478 s.
5. Sokhan L.V. (1996). Zhyttietvorchist yak mystetstvo zhyty / Sokhan L.V. // Psykholohiia i pedahohika zhyttietvorchosti: navch.-metod. posibnyk / Red. rada: V.M. Donii (holova), H.M. Nesen (zast. holovy), L.V. Sokhan, I.H. Yermakov (nauk. red.) ta in. K. S. 156 – 167.
6. Stepanenko N.B. (2009). Kontseptualni kontury filosofii mystetstva zhyty: vytoky i perspektyvy / N. B. Stepanenko // Multyversum. Filosofskyi almanakh: Zb. nauk. prats / Hol. Red.. V. V. Liakh. Vyp. 88. K. S. 63-74.
7. Sennett R. (1998). The Corrosion of Character - The Personal Consequences of Work in the New Capitalism / Sennett R. New York, 1998, p.148.

8. Standing G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class* / Standing G. Bloomsbury Academic. p. 198.

The Author

Inna CHUGUEVA
*PhD (Psychology), Lecturer of the Department
of Psychology, V.O. Sukhomlynsky Mykolaiv
National University,
Mykolaiv, Ukraine
E-mail: hamisek@ukr.net*

Abstracts

ІННА ЧУГУЄВА. Стратегії поведінки як складові мистецтва жити у суспільстві ризику. *Стаття присвячена проблемі знаходження та освоєння соціально продуктивних і конструктивних форм здійснення життєтворчості в умовах суспільства ризику. Сучасне українське суспільство має ознаки суспільства ризику: військові дії, соціально-політична нестабільність, економічна криза, активізація міграційних процесів, ускладнення соціальних практик, плюралізації життєвих стратегій і стилів, поглиблення невідповідності між новою системою вимог і можливостями особистості. Всі ці явища стають надзвичайно складними координатами, у яких відбувається процес життєдіяльності особистості.*

Розглянуто проблему мистецтва жити у суспільстві ризику. Охарактеризовано основні складові мистецтва жити у суспільстві ризику: «культура себе», «мистецтво жити разом з іншими», культура свободи, культура мислення, культура ризику, темпоральна культура, «мистецтво жити екологічно». Обґрунтовано доцільність залучення мистецтва жити як ціннісно-сислової основи до особистісної освітньої парадигми.

Наголошується, що на рівні індивідуального життя загострюється проблема екзистенціальної безпеки. Це зумовлено тим, що у суспільстві ризику людина перебуває у ситуації довготривалого стресу, пов'язаного з тривогою за своє благополуччя, здоров'я (фізіологічного, психологічного, духовного, соціального), автентичність, темпоральну єдність, особисте життя в цілому.

Ключові слова: мистецтво жити, суспільство ризику, «культура себе», мистецтво жити разом з іншими, культура свободи, культура ризику, культура мислення, темпоральна культура, «мистецтво жити екологічно», особистісна освітня парадигма, стратегія поведінки.

INNA CHUHUIEVA. Strategie behawioralne jako elementy sztuki życia w społeczeństwie ryzyka. Artykuł poświęcony jest problematyce znalezienia i opanowania społecznie produktywnych oraz konstruktywnych form realizacji kreatywności życiowej w warunkach społeczeństwa ryzyka. Współczesne społeczeństwo ukraińskie wykazuje oznaki społeczeństwa ryzyka: działania wojenne, niestabilność społeczno-polityczna, kryzys gospodarczy, nasilenie procesów migracyjnych, komplikacje w praktykach społecznych, pluralizacja strategii i stylów życia, pogłębiająca się rozbieżność między nowym systemem wymagań a możliwościami jednostki. Zjawiska te stają się niezwykle złożonymi współzrędnymi, w których przebiega proces życia jednostki.

Omówiono problem sztuki życia w społeczeństwie ryzyka. Scharakteryzowano podstawowe elementy sztuki życia w społeczeństwie ryzyka: „kultura siebie”, „sztuka wspólnego życia z innymi”, kultura wolności, kultura myślenia, kultura ryzyka, kultura temporalna oraz „sztuka życia ekologicznego”. Uzasadniono zasadność włączenia sztuki życia jako wartościowo-znaczeniowej podstawy do indywidualnego paradygmatu edukacyjnego.

Podkreślono, że na poziomie życia indywidualnego narasta problem bezpieczeństwa egzystencjalnego, wynikający z faktu, iż jednostka w społeczeństwie ryzyka znajduje się w stanie długotrwałego stresu związanego z troską o własny dobrostan, zdrowie (fizjologiczne, psychiczne, duchowe, społeczne), autentyczność, wymiar temporalny oraz życie osobiste jako całość.

Słowa kluczowe: sztuka życia, społeczeństwo ryzyka, „kultura siebie”, sztuka życia z innymi, kultura wolności, kultura ryzyka, kultura myślenia, kultura temporalna, „sztuka życia ekologicznego”, indywidualny paradygmat edukacyjny, strategia behawioralna.

* Матеріал вперше представлено на I-й Міжнародній Міждисциплінарній Асамблеї “ІТСТР: дорослі, діти та родини в ситуації війни” (8-10 грудня 2017 року, м. Київ, Україна), коли тривав 4-й рік війни, яку в 2014 році розпочала Росія проти України (Ред.)